

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת בראשית, תשס"ח
מספר 724מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הנוסחה הנצחית

כאשר נפלו פניו של קין וחרה לו על שה' ביכר את מנחת הבל על פני מנחתו, ענה לו ה' במשפט שנושא יותר ממשמעות אחת בשל תחבירו המסובך: "הלא אם תיטיב שאת ואם לא תיטיב לפתח חטאת רבץ ואלריך תשוּקתו ואתה תמשל-בו" (ד:ז). להלן ננסה לעמוד על התבניות העיקריות שתחילת משפט זה סובל, ונראה אם אפשר להסיק מסקנות מעצם מבנהו.

את תחילת המשפט הבינו פרשנים¹ בחמש תבניות תחביריות, כשארבע מהן בנויות על תנאי כפול,² והחמישית היא מבנה של תנאי משלים. ליתר הבהרה הובאה מקבילה מקראית לכל תבנית תחבירית.

תנאי כפול				
תשובת התנאי	תנאי שלילי	תשובת התנאי	תנאי חיובי	הפרשן אזכור דומה
לפתח חטאת רובץ לא עמו בלבד תבואך רעה, כי לפתח ביתך חטאתך רובץ, להכשילך בכל דרכיך הנה חטאתם לה'...	ואם לא תיטיב ואם לא תיטיב	שאת יהיה לך יתר שאת על אחיך, כי אתה הבכור	הלוא אם תיטיב אם תיטיב	רמב"ן ³ במדבר לב:כ-כג
לפתח חטאת רובץ ⁴	ואם לא תעשו כן	והיתה הארץ הזאת לכם לאחוזת	אם תחלצו לפני ה' למלחמה...	ר' חזקיה

¹ הפרשנים שצוטטו אינם בהכרח הראשונים שפירשו כך, אלא הובאו באקראי להדגמה.

² הקורא המעוניין יכול למצוא הגדרות לשוניות במאמרו של ש' קוגוט: "'הלוא אם-תיטיב שאת': עיונים סמנטיים ותחביריים מכריעים במקרא שאין לו הכרע", בתוך: ש' שרביט (עורך), **מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה: מוגשים למנחם-צבי קדרי**, רמת גן תשנ"ט עמ' 83-89, ושם ימצא הפניות לספרות נוספת בעניין זה.

³ רמב"ן מפרש את הפסוק לפי התבנית שמציבים טעמי המקרא.

בן מנוח (חזקוני)	שאת אם תיטיב הדורון	(שאת) ואם לא תיטיב הדורון	לפתח דבריך החטא שמור, שלא תוכל לנקות עצמך בדברים.
שמות לב:לב	ועתה אם תשא חטאתם	ואם אין	מחני נא מספרך אשר כתבת
שמואל דוד לוצאטו (שד"ל)	הלוא אם תיטיב הלא אם תיטיב מעשיך	ואם לא תיטיב אבל אם לא תיטיב	(הרי זה מקרא קצר): הלא אתה הוא סיבת רעתך
במדבר טז:כט-ל	אם כמות כל האדם ימותון אלה	ואם בריאה יברא ה' ופצתה האדמה את פיה	(רש"י: ואני מפי הגבורה אמרתי)
בר' רבה כבז, (יומא נב, א-ב) ⁵	הלוא אם תיטיב הלא אם תיטיב הלא אם תיטיב	ואם לא תיטיב ואם לא תיטיב ואם לאו	(שאת) שאת קללה חטאו של אותו האיש גדוש ומוגדש
שמות כה:לד	ובמנה ארבעה גבעים	(משקדים)	כפתריה ופרחיה
תנאי משלים			
	תנאי אחד	תנאי נוסף	תשובת התנאי
ב' אופנהיימר ⁶ עובדיה ד	הלוא אם תיטיב שאת קין, אל תתעצב אל לבך, בין אם תיטיב לשאת מנחה אם תגביה כנשר	ואם לא תיטיב (שאת) בין אם לא תיטיב ואם בין כוכבים שים קנך ⁷	לפתח חטאת רובך, לא יהיה לך מפלט מיעודך: להיאבק ולהתגבר על החטא האורב לך בכל רגע משם אורידך נאם ה'

⁴ בעיקרון כך היא שיטת מרדכי ברויאר להבנת הקריאה האלטרנטיבית של הפסוק שנדחקה מפני פיסוק הטעמים (כפי שהציג שמחה קוגוט במאמרו הנזכר לעיל ע' 85). יתרונו של פירוש החזקוני על פני פירוש ברויאר, שהשגותיו של קוגוט על השימוש במילה "שאת" כמקור (שם ע' 88) אינן תופסות במקום שבו היא שם עצם. קריאתו של קוגוט עצמו לפירוש האלטרנטיבי בנויה על פי אותה תבנית אך בשינוי תפקידה של המילה 'שאת', ובשל כך גם דחיקת "לפתח חטאת רובך" מן התבנית של התנאי הכפול, כפי שעשה מדרש בראשית רבה בתבנית הרביעית.

⁵ נראה לי שכך הבין מדרש רבה את מאמר חז"ל ביומא נב, א-ב על חמישה פסוקים שאין להם הכרע. היינו: המילה "שאת" צריכה להיקרא פעמיים כתשובת התנאי: פעם עם התנאי החיובי ופעם עם התנאי השלילי. בדרך דומה הולך רש"י במרומו ואומר על תחילת הפסוק: כתרגומו, ואחר מפרש את "לפתח חטאת רובך", שאותן אונקלוס אינו מתרגם מילולית אלא מבהיר את עניינן ומשמעותן. מפרשי אונקלוס מציינים שהוא הבין את המילה "שאת" כ'נשיאת עון' בשתי משמעויות מנוגדות: מחילת העון מחד גיסא ונשיאת האשמה לתמיד מאידך גיסא, כמו בפירוש השני המצוטט כאן מבראשית רבה.

⁶ במאמרו "קין והבל (גלגולו של המוטיב מן המזרח הקדמון, דרך המקרא ועד לספרות האגדה ולספרי אבות הכנסיה)", בתוך: מנחם דורמן ואחרים (עורכים), **מחקרים בתולדות ישראל ובלשון העברית; ספר זכרון לגדליהו אלון**, תל-אביב תש"ל, עמ' 27-68.

⁷ אמנם אין הקבלה מבנית מדויקת לפסוקנו, כי בעובדיה מדובר במשפטי התנאי בשתי אפשרויות דומות ולא בשתיים מנוגדות, אך המשמעות הכללית של הפסוק דומה.

ריבוי האפשרויות של המבנה התחבירי מצטרף למשמעים המילוניים המרובים של המילים,⁸ ויחד הם יוצרים היגד רב פנים: הפועל "תיטיב" ניתן להתפרש כפועל עומד (כנאמר ברמב"ן) – להיות טוב, או כפועל יוצא – להיטיב משהו. המילה "שאת" ניתנת להתפרש הן כשם עצם בהקשרים חיוביים כמו התנשאות, כבוד, רוממות, קרבן, הן כשם עצם שהקשרו שלילי כמו אימה, התנפחות של העור. התנודות במשמעותה אינן מסתיימות בכך, כי 'שאת' כצורת מקור יכולה לצרף אליה מושאים רבים: נשיאת פנים, ברכה, קללה, עוון⁹ ועוד.

גם המילה "פתח" אינה מוגדרת אף שהיא מיודעת, וניתנת להתפרש כשם עצם ממשי, כמו פתח הקבר או הפה, או כשם עצם מופשט, תחילת דבר מה. גם אי ההתאמה בין שם העצם "חטאת" לתיאור הניתן לו "רובץ" מאפשרת להכניס כאן היגדים נוספים שנרמזים באי ההתאמה הזו. מאותה סיבה גם סוף הפסוק – "ואליך תשוקתו ואתה תמשל בו", אינו חייב להתפרש על ה"חטאת" אלא יכול להתאים לנושא אחר.¹⁰

די באפיונים הללו, שאינם ממצים את כל מורכבותו של הפסוק הנידון, כדי לתת לו אופי של נוסחה, שעל כל קורא בכל זמן לפענח אותה כמיטב יכולתו ולהציב באברי המשוואה שלה את הנתונים המתאימים לקיומו החד-פעמי. התופעה הזאת היא לב לבו של סיפור קין, שכן הוא אינו חד פעמי אלא סיפורו הטיפוסי של בן האדם במוכן הרחב ביותר. אמת זאת מתבלטת כאשר רואים שיש הקבלה מרובה בין הלשונות והרעיונות בסיפור אדם וחוה ובין אלה שבסיפור קין:

מקור ומשמעות	אדם וחוה	קין	מקור
ב: טז-טו (האזהרה)	מִפֶּלַעַץ-הַגֶּן אָכַל תְּאֵכֶל, וּמִעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרַע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ כִּי בַיּוֹם אֲכַלְךָ... מוֹת תָּמוּת.	הָלוֹא אִם-תִּיטֵיב שְׂאֵת וְאִם לֹא תִיטֵיב לְפֶתַח חַטָּאת רֹבֵץ ¹¹	ד: ז
ג: טז (המתח)	וְאֶל-אִישׁוֹ תְּשׁוּקָתוֹ וְהוּא יִמְשָׁל-בּוֹ	וְאֵלֶיךָ תְּשׁוּקָתוֹ וְאַתָּה תִּמְשָׁל-בּוֹ	ד: ז
ג: ט (החיפוש)	וַיִּקְרָא ה' אֶל-הָאָדָם וַיֹּאמֶר לוֹ אַיֶּכָּה	וַיֹּאמֶר ה' אֶל-קַיִן אֵי הֶכָּל אַחֶיךָ	ד: ט
ג: ח (הבושה)	וַיִּתְחַבֵּא הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ מִפְּנֵי ה'... בְּתוֹךְ עֵץ הַגֶּן	וּמִפְּנֵיךָ אָסַתָּר	ד: יד
ג: יג (החקירה)	וַיֹּאמֶר ה' אֶל-הָאָדָם לָמָּה זֹאת עָשִׂיתָ	וַיֹּאמֶר מָה עָשִׂיתָ	ד: י
ג: יב (ההכחשה)	וַיֹּאמֶר הָאָדָם הָאִשָּׁה אֲשֶׁר נָתַתָּה עִמָּדִי הִיא נָתְנָה-לִּי מִן-הָעֵץ וְאָכַל	וַיֹּאמֶר לֹא יָדַעְתִּי הֲשֹׁמֵר אָחִי אָנֹכִי	ד: ט
ג: יז (הקללה)	אָרוּרָה הָאֲדָמָה בְּעִבּוּרְךָ בְּעֵצְבוֹן תֹּאכְלֶנָּה פֶלַח יָמֶיךָ וְקוֹץ וְדַרְדַּר תַּצְמִיחַ לָךְ וְאָכַלְתָּ אֶת-עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה	וְעֵתָה אָרוּר אֶתָּה מִן-הָאֲדָמָה אֲשֶׁר פָּצְתָה אֶת-פִּיהָ לְקַחַת אֶת-דְּמֵי אַחֶיךָ מִיָּדְךָ	ד: יא
ג: יט	בְּזַעַת אַפֶּיךָ תֹּאכַל לֶחֶם עַד שׁוֹבֵבךָ אֶל-	כִּי תַעֲבֹד אֶת-הָאֲדָמָה לֹא-	ד: יב

⁸ מנחם בן ישר במאמרו "לפתח חטאת רובץ" (בית מקרא טז [תשכג], עמ' 116-119) כבר הדגים רבות מהאפשרויות הפרשניות של המילים בפסוק והפנה לפרשנות שעסקה בהן.

⁹ בהערה קודמת (5) על הציורוף 'נשא עון' שאף הוא רב משמעי.
¹⁰ ראב"ע הסבירו על הבל, ובעקבותיו פירש גם הנצי"ב במשמע השני שהוא נותן לאותו פסוק. במשמע הראשון פירש כרש"י, שמדובר ביצר הרע. הנציב סבור שמלכתחילה כיוון אלוקים לשני משמעים שונים של הפסוק במענה לשני רגשות סותרים של קין.

¹¹ יש לשים לב שבניגוד לאזהרת אלוקים לאדם הראשון אין כאן התראה בעונש אלא תיאור התוצאה ההכרחית. אמנם ייתכן לומר שגם המוות אצל אדם אינו עונש אלא תוצאה בלתי נמנעת מההרחקה שהרחיק אדם את עצמו מא-ל חי: בשל תודעת החטא נחבא האדם מפני אלוקים ובזה חרץ את דינו למוות.

	תִּסַּף תֵּת-כִּחָה לָךְ נָע וְנָד תִּהְיֶה בְּאֶרֶץ	הָאָדָמָה כִּי מִמָּנָה לִקְחָתָּ כִּי-עֶפְרָא אֶתָּה וְאֶל-עֶפְרָא תָשׁוּב	(העמל)
ד:טו	וַיֵּשֶׁם ה' לְקִינָן אֹת לְבַלְתִּי הַפּוֹת-אֹתוֹ כָּל-מִצְאֵו	וַיַּעַשׂ ה'... לְאָדָם וּלְאִשְׁתּוֹ כְּתַנּוֹת עוֹר וַיִּלְבָּשֵׁם	ג:כא (החסד)
ד:יד	הֵן גִּרְשַׁת אֹתִי הַיּוֹם מֵעַל פְּנֵי הָאָדָמָה	וַיִּגְרַשׂ אֶת-הָאָדָם	ג:כד (הגירוש)
ד:טז	וַיֵּצֵא קִינָן מִלְּפָנֵי ה' וַיָּשָׁב בְּאֶרֶץ-נֹד קְדַמַּת-עֵדֶן	וַיִּשְׁכֵּן מִקְדָּם לְגֵן-עֵדֶן אֶת-הַכְּרִיבִים וְאֵת לֵהֵט הַחֶרֶב הַמִּתְהַפֶּכֶת לְשֹׁמֵר אֶת-דֶּרֶךְ עֵץ הַחַיִּים	ג:כד (הכיסופים)
ד:יז	וַיַּדַּע קִינָן אֶת-אִשְׁתּוֹ וַתְּהַר וַתֵּלֶד אֶת-חַנּוּךְ	וְהָאָדָם יָדַע אֶת-חַוָּה אִשְׁתּוֹ וַתְּהַר וַתֵּלֶד אֶת-קַיִן וַיַּדַּע אָדָם עוֹד אֶת-אִשְׁתּוֹ וַתֵּלֶד בֶּן וַתִּקְרָא אֶת-שְׁמוֹ שֵׁת	ד:א ד:כה (הקשר)

בהקבלות אנו רואים כמה קין דומה לאבי האנושות: יש לו קשר עם האדמה לטוב ולרע; החטא הוא מריית פי ה' (אם באיסור מפורש או בהתראה מרמזת); תוצאת החטא היא התרחקות מקרבת הא-ל, ולכן עונש נלווה הוא גירוש אל מקום שבו זוכרים את גן העדן האבוד. כמו כן אף שהחוטא מכחיש את חטאו ומטילו על אחר¹² ממשיך החסד האלוקי לסוכב אותו, והאדם מצדו ממשיך לשמור על קשר עם בוראו בקיימו את מצוותו 'פרו ורבו' ובהולידו ילדים בצלם אלוקים.¹³ יתרה מזאת, רק ההקבלה בין קין לאדם מלמדת אותנו על קיום העיקרון של חופש הבחירה למין האנושי, וכך מפרשת את האיסור שניתן לאדם ולחווה כפרט שמייצג את העיקרון ולא כמצווה חד פעמית. כמו קין כל קורא נתבע להבין את דבר ה' על פי מצבו בכל רגע בחייו, לזהות את הנתיבים העומדים לפניו ולבחור בנתיב הנכון. ההתראה האלוקית שניתנה לו דרך קין אינה כובלת את ידיו אלא מעמידה אותו על יכולת הבחירה שלו בין הטוב לרע ומזכירה לו שהוא האחראי לאופי שילבשו חייו, שכן אין האדם אלא תבנית נוף מעשיו והחלטותיו המוסריות.

יונה בר מעוז

המחלקה לתנ"ך, מפעל מקראות גדולות 'הכתר'

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

¹² בדברי קין "השמר אחי אנכי" יש טרזניה על הא-ל, כפי שהרחיבו המדרשים, תנחומא בר' ט ובר"ר כב, ט.
¹³ גם ברשימת הצאצאים ניכר דמיון רב בין שמות צאצאי קין בפרק ד' לשמות צאצאי אדם מבנו שת בבר' ה. יש שמות זהים ויש דומים. עמד על כך מ"ד קאסוטו בפירושו לבראשית, **בין אדם לנח**, ירושלים תשכ"ה, עמ' 180-182.